



ԳԵՎՈՐԳ ԱՔԳԱՐՅԱՆ

(Բանասիրական գիտությունների դոկտոր)

ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ «ՀԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՂԻ»*

Պարույր Սևակի հիշատակին

Ինչպես երևում է, շարականը կազմողն օգտվել է տաղի այնպիսի մի ձեռագրից, որի մեջ բննարկվող տողն անջատված է եղել սայլին վերաբերող տողից և կորցրել է իմաստը: Քանի որ «անուշահոտ բուրմամբ ընթանայր» խոսքը հիշեցնում է նաև Քրիստոսի մարմինն օծելու համար խունկ պատրաստած կանանց ընթացքը՝ շարականը կազմողը տաղի տողն օգտագործել է այդ նոր իմաստով, մանավանդ, որ դա նույնպես կապվում է Քրիստոսի հարության պատմության հետ:

Այս փոփոխությունը կատարելիս հեղինակը բնականաբար հաշվի չի առել տաղի այլաբանական իմաստը, այդ իսկ պատճառով էլ հիշյալ տողերը տաղից շեղվում են նաև այդ առումով և առանց այլաբանելու պատկերում են Քրիստոսի հարության ավետարանական մանրամասնությունները:

Ծարականի մեջ կան ձեռագրական տարբերությունների մասին վկայող այլևայլ նշաններ: Այսպես, օրինակ, տաղում առաջնություն է տրվում նախ սերովբեներին, ապա քերովբեներին, իսկ շարականում հակառակն է: Տաղում կարդում ենք՝ «նախնոյ» իսկ շարականում՝ «նախահօրն» և այլն:

Ծարականը կարևոր արժեք ունի հատկա-

պես տաղի կորած տողերը վերականգնելու գործում: Մեր կարծիքով նրա հետևյալ տունն ամբողջությամբ քաղված է տաղից.

Այսօր արձակեցաք ի կապանաց նախահօրն

Եւ վերստին նորոգմամբ
Յախտեմական կենացն եղաք ժառանգորդք:

Փա՛ղըք Քրիստոսի ամենագօր յարութեան:

Առանց այս տողերի տաղի կառույցը և միտքը կիսատ է մնում:

Նարեկացին տաղն աչնպես է կառուցել, որ պետք է անպայման սկսվեր ու վերջանար միևնույն տողով.

Փա՛ղըք Քրիստոսի ամենագօր յարութեան:

Այս կրկնակը տաղի նախերգանքն ու վերջերգն է և ունի ոչ թե տողի, այլ առաջին և վերջին տների նշանակություն: Հետևաբար նրա վերականգնումը տաղի վերջում, որպես տաղի վերջաբանը, անհրաժեշտություն է: Նրանով ամբողջանում և իմաստ է ստանում նաև տաղի սկզբում պահպանված միևնույն տող-նախերգանքը, որն առանց նրա, կարծես, թե չի կապվում տաղին և ավելորդ տողի տպավորություն է թողնում:

* Ծարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1974 թվականի № Ա-ից:

Անհրաժեշտ է վերականգնել նաև նրան նախորդող երկու տողերը, որոնք շարունակում են «Այսօր արձակեցաք ի կապանաց նախնայ» տողի միտքը և լրացնում են Սիոնի որդիների երգն այն մասին, որ մարդկությունը նախահոր կապանքներից ազատվելով՝ դառնում է հավիտենական կյանքի ժառանգորդ:

Տաղը ճշգրտման պահանջ ունի նաև շարականից անկախ: Վերը մենք արդեն ուղղել ենք երկու տող, որոնք վերջանում են «եզնամուրն» և «աթոռակրն» բառերով: Ուղղման կարիք ունի նաև հետևյալ տողը.

Եւ որդիք նոր Սիոնի նոր երգէին զայս ասելով³⁴:

Աս. Մնացականյանը սրբագրել է այս ձեւով՝

Եւ որդիք նոր Սիոնի, որք երգէին զայս ասելով³⁵:

Սակայն երկու դեպքում էլ տողը մնում է աղճատված: Առաջին դեպքում ավելորդ կրկնված է մեր ընդժամ «նոր» բառը, իսկ երկրորդ դեպքում ավելորդ է «որք» բառը:

Մեր առաջն ավելի նկատելի դարձնելու համար բերենք նաև մյուս տողերը.

Եւ ճոնչալով (սայլը—Գ. Ա.) գայր մտանէր յերուսաղէմ.

Եւ որդիք նոր Սիոնի, որք (կամ՝ «նոր») երգէին զայս ասելով.

—Փառը՛ք Քրիստոսի ամենագոր յարութեան:

Պարզ երևում է, որ տողի տրամաբանական ընթացքը խանգարված է և որ՝ մեր նշած «որք» կամ «նոր» բառերն իսկապես ավելորդ են:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 7726 ձեռագրում (էջ 42ա), որն ընդօրինակված է 17-րդ դարում, քննարկվող տողերը գտնում ենք այսպես.

Եւ ճոնչալով գայր մտանէր յերուսաղէմ.

Եւ որդիք նոր Սիոնի ելին ընդառաջ,

Որք երգէին զերգս ասելով.
—Փառը՛ք Քրիստոսի ամենագոր յարութեան:

Այստեղ «որք» բառն արդեն իմաստ ունի և ամեն ինչ կարգին է: Կարգավորված է և՛ ազատ ոտանավորը, և՛ միտքը: Սայլը մղտնում է Երուսաղեմ, նրան ընդառաջ են ել-

նում Սիոնի որդիները: Բացի այդ՝ վերականգնված է Նարեկացուն վայել «երգէին զերգս ասելով» արտահայտությունը, որի փոխարեն տպագիր բնագրում գտնում ենք գրիչների աղճատած «երգէին զայս ասելով» պարզունակ խոսքը:

Աղճատված է նաև տաղի 12-րդ տողի «որք երգէին և ասէին» արտահայտությունը, որի փոխարեն Մատենադարանի ձեռագրերը (№ 8413, էջ 56ա) ունեն դարձյալ «որք երգէին զերգս ասելով» արտահայտությունը, որ և պետք է վերականգնել սխալի փոխարեն:

Սրբագրության կարոտ է նաև 40 և 42-րդ տողերում գտնվող «եզնամուր» բառը, որը գրեթե բոլոր տպագիր բնագրերում բաժանված է երկու մասի՝ «եզն ամուր» և պետք է միասին գրվի:

Մեր կատարած այս և այլ լրացումներից ու ճշգրտումներից հետո Աս. Մնացականյանի վերականգնած բնագիրն ամբողջանում է և ձեռք է բերում ստորև հրատարակվող կազմը:

ՏԱՂ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ

1

Փառը՛ք Քրիստոսի ամենագոր յարութեան:

Սայլն այն իջանէր ի լեռնէն ի Մասեաց. Եւ ի վերայ նորա աթոռք են կարգեալ, Եւ ի վերայ նորա՝ զահողք ոսկեղէնք, Եւ ի վերայ նորա՝ բեհեզք ծիրանիք, Եւ ի վերայ նորա՝ Որդի արքայի, Եւ յաջմէ նորա՝ վեցյօնեան սերովբէքն, Յահելէ նորա՝ բազմաչեալ քերովբէքն, Առաջի նորա՝ մանկունք գեղեցիկ, Ի գիրկս նոցա՝ խաչն տէրունական, Ի ձեռին նոցա՝ սաղմոսարան և քնար, Որք երգէին զերգս՝ ասելով.

—Փառը՛ք Քրիստոսի ամենագոր յարութեան:

2

Ածեալ են, ածեալ, Զսայիկն ածեալ են, կացուցեալ. Ի Մասեաց յաջ կողմանէն Զսայիկն ածեալ են, կացուցեալ. Եւ ահա չշարժէր սայիկն այն, Եւ ահա չխաղայր անին այն:

Եթէ հարիւր բարդ խոլրճան, վեց կորընկան,

Մին մանուշակ՝ խրճաղիզեալ Զսայիկն ածեալ են, կացուցեալ. Եւ ահա չշարժէր սայիկն այն, Եւ ահա չխաղայր անին այն:

³⁴ Փրիգայ Նարեկացի, Մատենագրութիւնք, Վեներիկ, 1840, էջ 475:

³⁵ Քրեւտոմատիա, էջ 123:

Եթե սամիքն են արծաթի, լուծն էր ոսկի,
Եւ սամոտիքն՝ ապրիշիմի,
Փոկեր շարած շարանման հոյլ մարգա-
րիտ,

Եւ խարազան՝ փնջեալ ծաղիկ.
Եւ ահա չշարժէր սալիկն այն,
Եւ ահա չխաղայր անիւն այն:

Եթե եզներն են աթոռ սպիտակ,
Ծաղկախայտուցք, արագաքայլք, ընթա-
ցականք,

Եղջերն ամէն՝ խաչանման,
Եւ մագն ամէն՝ հոյլ մարգարիտ.
Եւ ահա չշարժէր սալիկն այն,
Եւ ահա չխաղայր անիւն այն:

Այն ճորտն ճոճ էր և ճապուկ,
Ուտամիջակ, հաստաքազուկ,
Լայնաթիկունք, խարտիշագեղ, ահեղա-
գոչ.

Նա ձայն ածէր եզնամուխն,
Կանչիւն առնէր աթոռակին.
Դարձեալ խաղայր եզնամուլըն,
Խաղայր, ցնծայր աթոռակըն.
Եւ ահա շարժէր սալիկն այն,
Եւ ահա խաղայր անիւն այն:

Ի յառեղէն առեալ շարժումն կուրծն սալ-
լին,

Այսօր անուշահոտ բուրմամբ ընթանայր:
Եւ ահա շարժէր՝ սալիկն այն,
Եւ ահա խաղայր անիւն այն:

3

Սալլն՝ ի Սինեայ Երկրորդ օրէնքն էր Մով-
սէսի.

Եւ այն հարիւր բարդ խոյրձանն՝
Այն նահապետքն են՝ մարգարէք.
Եւ այն վեց բարդ կորնկանն՝
Վեցօրեայ գործքն Աստուծոյ.
Եւ այն մին մանուշակ՝
Միաւորեալ Երրորդութիւնն.
Եւ այն մանուկ խարտիշագեղն՝
Այն Յովհաննէսն էր Մկրտիչն.
Եւ այն չորս կուրծն սալիկն՝
Աւետարանն էր Քրիստոսի:

4

Ի գիլ գայր, ի գիւ, սալիկն ի գիւ,
Ի Մասեաց յաջ կողմանէն
Սալիկն ի գիլ գայր, ի գիւ.
Եւ ճորճալով գայր, մտանէր լերուսաղէմ.
Եւ որդիք ճոր Սիւլմի ելին ընդառաջ,
Որք երգէին գերգա ասելով.

—Փա՛ղըք Քրիստոսի ամենազօր յարու-
թեան,

Այսօր արձակեցաք ի կապանաց նախնոյ
Եւ վերստին ճորգմամբ
Յաւիտենական կենացն եղաք ժառան-
գորդք:

Փա՛ղըք Քրիստոսի ամենազօր յարու-
թեան:

Ինչպէս տեսնում ենք, վերականգնումից
հետո բնագիրը բաղկացած է 11 տմից: Սա
դրդում է այն գայթակղիչ ենթադրությանը,
թե № 2079 ձեռագրում գտնվող և մեզ ար-
դեն ծանոթ «տունք ԼԱ» արտահայտությունը
սկզբնապես եղել է «տունք ԺԱ»: Եթե սա
իսկապես այսպես լինե՛ր՝ կնշանակեր, որ
մեզ հաջողվել է վերականգնել Գրիգոր Նա-
րեկացու նշանավոր ստեղծագործության
նախնական, հեղինակային բնագիրը, որն իր
ամբողջության մեջ, ինչպես ասվեց, չի պահ-
պանվել ոչ մի ձեռագրում:

Բանաստեղծը շատ հետաքրքիր է կա-
ռուցել տաղը: Թվում է, սա չորս գործողու-
թյուններից բաղկացած մի թատերական
երկ է, որի յուրաքանչյուր մաս երգվել է հա-
տուկ արարողությամբ:

Առաջին մասը (13 տող), ինչպես ասվեց,
«ինքն իր մեջ մի ամբողջական երգ է»³⁶ և
«տակավին միջնադարում էլ կատարվել է
որպես առանձին երգ»³⁷: Այն սկսվում և ա-
վարտվում է «Փա՛ղըք Քրիստոսի ամենազօր
յարութեան» տողով: Սա «իր եղանակով
սկզբում հնչում է որպես մոնոդիայի ներա-
ծությունը, իսկ վերջում՝ որպես նրա (կամ
հատվածի) եզրափակումը»³⁸:

Եթե նույնիսկ տաղը չշարունակվեր էլ, սա
մնում է որպես առանձին ավարտուն երգ:
Այդ մասին է վկայում նաև այն, որ տաղի
շարունակությունը Նարեկացին հորինել է
տարբերվող եղանակով: «Դա երևում է և՛
կոմիտասի ձեռագրերից, և՛ միջնադարյան
գրչագրերից, ուր նշված խոսքերի (տաղի
շարունակությունն սկսող «Ածեալ են, ած-
եալ» բառերի—Գ. Ա.) վրա խազագրությու-
նը փոխվում է»³⁹:

Քննարկվող մասում նկարագրված է այ-
լաբանական սալիի հաղթական ընթացքը:
Հաղթանակն արդեն ձեռք է բերված: Արքա-
յի որդին իրեն փառաբանող շքախմբով
անկաշկանդ ընթանում է առաջ: Ոչինչ չի
խանգարում սալիի ընթացքին: Ամեն ինչ
կատարյալ է և առկա են սալիի շարժումն
ապահովող բոլոր պայմանները: Սա արքա-
յորդու հաղթանակը փառաբանող արարո-
ղության հանդիսավոր բացումն է, որի մեջ
բանաստեղծը համառոտակի ամփոփել է
տաղի ամբողջ գաղափարն սկզբից մինչև
վերջ:

Սրանից հետո, երկրորդ մասում, Նարե-
կացին վերադառնում է հաղթանակին նա-

³⁶ Ն. Թահմիզյան, նշվ. աշխ., էջ 53:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 50:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 51:

³⁹ Նույն տեղում:

խորդած դեպքերին և շարադրում է իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը առանձին-առանձին: Սալն այստեղ դեռևս չի շարժվում, հաղթանակը ձեռք չի բերված: Նիժնի չի օգնում գործին, մինչև որ չի միջանում «ճապուկ ճորտը»: Սրա միջամտությունից հետո սալն սկսում է շարժվել: Հաղթանակը ձեռք է բերված:

Երրորդ մասում հայտնվում է, որ ալլաբանորեն ներկայացված սալը, նրա վրա բարձված խոտը և սալապանը Աստվածաշնչում ունեն իրենց որոշակի, ուղիղ իմաստները: Մեկ առ մեկ թվարկվում են այդ իմաստները:

Չորրորդ մասում նկարագրվում է սալի ընթացքը դեպի Երուսաղեմ, այսինքն՝ ցույց է տրվում արքայի որդու հաղթանակի արձագանքն ու նշանակությունը նոր Սիոնի որդիների համար:

3

Այժմ, երբ տաղը մանրամասն վերլուծված և վերականգնված է, անցնենք Գրիգոր Նարեկացու ալլաբանական մտքերի վերծանությանը:

«Տաղ յարութեան» խորագիրը ամենից առաջ դրդում է այն մտքին, թե տաղում պետք է նկարագրված լինի Քրիստոսի հարությունը⁴⁰: Իրականում, սակայն, Նարեկացին

⁴⁰ Մի գրախոսականում (Բ. Ուլուբաբյան, Հայ միջնադարյան բնաբերգության նոր հատընտիրը, «Գրական թերթ», 1973, № 33, օգոստոսի 10, էջ 2) հայտնվում է, թե տաղում «նկարագրվելու է Քրիստոսի հարությունը և նրա հայտնվելը, որ ըստ ավանդության կատարվել է երկնային կառքի վրա»: Սակայն այստեղ երկրային սալը շփոթված է երկնային կառքի հետ: Գրիգոր Նարեկացին նկարագրել է, ինչպես գիտենք, եզերքով լծված և խոտով բեռնված մի սալ, որն ընթանում է երկրի վրա և կրում է Քրիստոսի հարության գործությունը փառաբանող երկրաբնակ մարդկանց մի ամբողջ շքախումբ: Սա ո՛չ մի կապ չունի գրախոսականում շփոթված «երկնային կառքի» հետ, որն ավանդություններում պատկերվում է բոլորովին այլ պարագաներում:

Գրախոսականում ճիշտ չի ներկայացված նաև Վ. Բյուրումի թարգմանությունը: Նարեկացուն նվիրված ուսումնասիրության ուսերեն թարգմանության մեջ Մ. Մկրյանը գործածել է «ХОЛОП» («ճորտ») բառը: Բ. Ուլուբաբյանը կարծելով, թե սա Վ. Բյուրումի գործածած բառն է, լուրջ մեղադրանք է բարդել տաղի ուսերեն թարգմանության վրա: Նա գրում է. «Եվ ահա տաղի պատանի հերոսը Բյուրումի թարգմանության մեջ դարձել է ԽОЛОП»: Այսպես կարծելով՝ նա հորդորում է՝ պատրաստ լինել հետազայում, «որպեսզի բնագրի պատանի սուրբ Հովհաննես Մկրտչի թարգմանության մեջ չդառնա հասարակ ու ճորտ գեղջուկ»: Այս մեղադրանքը իրականում Բյուրումին ամենևին չի վերաբերում, ո-

տաղը նվիրել է ոչ թե անմիջապես Քրիստոսի հարության նկարագրությանը, այլ՝ առհասարակ հարության վարդապետության փառաբանությանը:

Քրիստոսի հարությամբ սկիզբ առավ համայն մարդկության հարություն առնելու գաղափարը:

Այսօր արձակեցաք ի կապանաց նախնոյ
Եւ յախտեմական կեանացն եղաք ժառանգորդք:

Հին Կտակարանում, չնչին բացառությամբ (Յոք, ԺԹ, 26, Սաղմոս, ԽԺ, 15, Եսայի, ԻԶ, 19, Դանիել, ԺԲ, 2, 13), մարդու կյանքը վերջանում էր մահով: Իսկ Քրիստոսի հարությունից հետո, ըստ Նոր Կտակարանի, մարդկությունն ազատվում է «նախնոյ» այդ կապանքներից, ինչպես նաև մեղքերից և դառնում է ազատ, հավիտենական կյանքին ժառանգորդ: Բարեգործները հարություն են առնում ապրելու, իսկ չարագործները՝ դատվելու համար:

Որոց զքարիս գործեալ իցէ՝ ի յարութիւն կեանց,

Եւ որոց զչար արարեալ իցէ՝ ի յարութիւն դատաստանաց (Յովհ. Ե, 29):

Գրիգոր Նարեկացին, որ ամբողջ կյանքն անցել էր մաքրակենցաղ վարքով և հոգին գիտակցաբար մաքրել էր իր ինքնաստեղծ քավարանում («Ողբերգության մատյանում»), որ հետագայում ժողովրդի աչքում ինքն էր հարություն տալու մարդկանց, աղավճիներին ու հավի ձագերին և ինքն էր կոչվելու «Մեռել հարուցող սուրբ Նարեկացի», չէր կարող չզգալ սեփական մեծությունը և այդ մեծության հավիտենականության պահանջը: «Թեպէտ վախճան ընկալաց իբր գմահացու, այլ՝ յարակայութեամբ բանի այսր սոփերի՝ գրեցայց կենդանի» (բան ԶԸ): «Անձամբ մեռելոյս՝ կենդանական շունչ ընծայեցո՛ւ յարութիւն, կեանք, անմահութիւն» (ԽԲ): «Իցէ թէ կենդանի լինին ոսկերքս» (ԻԵ):

Բանաստեղծը «Ողբերգության մատյանում» հարության գաղափարին է դիմում

րովհետև նրա թարգմանության մեջ գործածված է ոչ թե «ХОЛОП», այլ՝ «ВОЗНИК» («կառապան») բառը, որը զարմանալի դիպուկությամբ համընկնում է Հովհաննես Մկրտչի մյուս մականվան (Կարապետ) մատենագրական ստուգաբանություններին (կառապետ, կառավար):

Նշված գրախոսականում անտեղի դիտողություններ են արված նաև Վ. Բյուրումի և Ն. Գրեքնի թարգմանությունների համար հիմք ծառայած տողացի թարգմանությունների հեղինակների հասցեին:

նաև բազմաթիվ այլ տեղերում⁴¹, այդ գաղափարի մեջ է տեսնում իր և մյուսների անմահության հնարավորությունը, դրա համար էլ փառաբանում է այդ հնարավորության աղբյուրը.

«Փա՛ղըք Քրիստոսի ամենագոր յարութեան»:

Նարեկացին ապրում էր մի այնպիսի ժամանակ, երբ իշխում էր եկեղեցու նշանավոր հայրեր Իրինեոս Լիոնացու, Կղեմես Աղեքսանդրացու, Աթանաս Աղեքսանդրացու, Գրիգոր Աստվածաբանի, Գրիգոր Նյուսացու և այլոց քարոզած «աստվածայնացման» (θεωσις) գաղափարն այն մասին, որ «Աստված մարդացավ, որպեսզի մարդն աստվածանա»⁴²: «Սկսած չորրորդ դարից, աստվածայնացման (обожение) գաղափարը հանդիսացել է քրիստոնեական Արևելքի կրոնական կյանքի բուն կորիզը, որի շուրջն են պտտվել դավանաբանության, բարոյագիտության և միասնիկայի բոլոր հարցերը»⁴³: «Մենք բոլորս միանալով նրա մարմնին, դառնում ենք մի մարմին, ունենալով մեր մեջ միակ Տիրոջը»⁴⁴: Աթանաս Աղեքսանդրացու սույն մտքին Գրիգոր Նարեկացին արձագանքում է իր ձևով.

Ի Քեզ, Տէր, անկայց՝
Միացեալ իսպառ, անբաժանելի...

(բան 2Ե)

Աստվածայնանալով՝ մարդը ձեռք է բերում Քրիստոսին հատուկ շնորհներ, անմահանում է: «Առանց հավատալու մահվան ու դժոխքի հաղթողի՝ Քրիստոսի հարությանը, քրիստոնեությունը դառնում է անմտություն և խաբեություն... Քրիստոսի հարությունը սկիզբն է մեղայների համընդհանուր հարության⁴⁵, «Քանզի եթէ մեռեալք ոչ յառնէն,

ապա և Քրիստոս չէ յարուցեալ» (Ա. կորնթ., ԺԵ, 16)⁴⁶: «Եւ եթէ Քրիստոս չիցէ յարուցեալ՝ ընդունայն են հաւատքն ձեր և տակաին ի նմին ի մեղս կայցեք» (17):

Այսպես է մտածել ամբողջ միջնադարում համայն քրիստոնեական աշխարհը և այդպես է մտածել բնականաբար նաև Նարեկացին:

Հայ հանճարը հարության գաղափարը կիրառել է նաև սեփական հայրենիքի կապակցությամբ: Այդ գաղափարի մեջ նա տեսել է ամենից առաջ ի՞ր «հայրենիքի ապագա հույսը, նրա հարությունը»⁴⁷: Հայրենիքն է պատճառը, որ սալն ընթանում է ոչ թե աստվածաշնչային Սինալով⁴⁸, այլ իջնում է «ի լեռնէն ի Մասեաց»:

Քրիստոսին կրող սալի վրա բարձած խոտերից և ոչ մեկը Աստվածաշնչում հիշատակված չէ: Դրանք են կորեկ, խոլորձ, մանուշակ⁴⁹: Սրանք բոլորը քաղված են հայկական դաշտերից: Սալը իր բոլոր մանրամասնություններով ներկայացնում է հայ գեղջուկի բառապաշարը. սալիկ, անիվ, սամի, լուծ, սամուտի, փոկ, խարազան, առեղ, կուրծ սալի: Սալը քաշող եզներն են եզնամուլը, աթոռակը: «Կը տեսնա՛ս Ռշտունցի հօտաղ եզնավարին սրբազնացեալ երգն. ընտիր նկարագիր սալին որայից խրձաբարձ»⁵⁰:

Հին Կտակարանում օրենքը տրվել է Սինա լեռան վրա, Նոր Կտակարանում Քրիստոսի շնորհաց օրենքն ստացվել է «ի լեռն Սիոն»⁵¹, «Երկրորդ Ավետարանի» կամ

⁴⁶ Василий, архиеп. Брюссельской и Бельгийский, Спасительное дело Христа на кресте и в Воскресении.—ЖМП, Москва, 1973, № 2, էջ 67:

⁴⁷ Ա. Մխիթարյան, նշվ. աշխ., էջ 27:

⁴⁸ Մ. Արեղյանը գրում է. «Այստեղ տեսնում ենք Մասիսից (Սինայից) իջնող մի արքայական սալ» (Հայոց հին գրականության պատմություն, 1944, էջ 586):

⁴⁹ Մանուշակն այստեղ խորհրդանշում է Քրիստոսին որպես զաթնան ծաղիկ, որովհետև հարությունն այլ բան չէ, քան ամեն անգամ նորոգվող գարուն: Հմմտ. «Աստուածային և անարատ գարունն Քրիստոս զեկեղեցի մանուշակօք և վարդօք և շուշանօք հոգևորօք զարդարեաց» (Տես Նոր բազմիք Հայկազան լեզուի, «մանուշակ» բառի բացատրությունը):

⁵⁰ Գ. Վ. Սրվանձտյան, Մամանա, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 242:

⁵¹ Հին «Օրենն տուա ի յԱրաքիա, ի լեռն Սինայ» իսկ նոր «Օրենքն շնորհաց Քրիստոսին տուա ի լեռն Սիոն... Առաջին օրենն էր կենդանապատ... իսկ նորս՝ ...պահողացն՝ զյափտեմական կեանս» (Մեկնություն աղօթից... Յակոբյալ... էջ 750):

⁴¹ «Որ սերմանես զարտաշնչացեալ մարմինս լերկրի, և զնոյն անկորուստ պահեալ կրկին կենդանացնես» (ԿԳ): «Կենդանածնին մահացեալք» (ԽԱ): «Ընդ մարմնոյ մահուան՝ զամենայնի նորոգութիւնդ» (ԾԳ): «Այլ զնոյն ինքն տեսանել» (ԺԲ): «Ի Քեզ միանալ անբաժանելի» (ԻԳ): Եվ այլն:

⁴² Հմմտ. Проф. К. Скурат, Завершение спасения человека—обожение («Журнал Московской патриархии»—ЖМП, 1973, № 5, էջ 61):

⁴³ И. В. Попов, Идея обожения Древне-Восточной церкви, Москва 1909, էջ 51:

⁴⁴ Проф. К. Скурат, նշվ. աշխ., էջ 62:

⁴⁵ «Կենարարին սուրբ յարութեամբըն տիեզերք նորոգեցան, մահ մահու յաղթեաց և Ադամ կենդանացաւ» («Մեղեդի յարութեան տեսում»: Տես Ա. Չոպանյան, Հայ էջեր, Փարիզ, 1912, էջ 2—3):

«Համառոտ Աստվածաշնչի»⁵² հեղինակն էլ Մասիսի անվան հետ է կապել համայն մարդկության հարության սկիզբը: Ինչպես որ հեթանոսական տաճարի տեղում կառուցվել է քրիստոնեական տաճարն էջմիածնում, ադպես էլ Նարեկացին Հին Կրտակարանի Նոյան տապանը կրող լեռան վրա է տեսել նաև Նոր Կտակարանի ամենահիմնական վարդապետության արարչագործությունը: «Այլ որպես ատուրքն Նոյի՝ նույնպես եղիցի գալուստն Որդույ մարդոյ» (Մատթ., ԻԳ. 37):

Քրիստոսի ծննդից առաջ մարդկությունը փրկվել էր Մասիսի վրա, Քրիստոսի ծննդից հետո էլ փրկության լեռը Մասիսն է: Բանաստեղծի պատկերմամբ՝ Քրիստոսի հարությունը փառաբանող շքախմբի հանդիսավոր երթն սկսվում է Մասիսի աջ կողմից և գնում-հասնում է Երուսաղեմ՝ ազդարարելով մարդկության հարությունն ու ազատությունը:

Ի Մասեաց լաջ կողմանէն
Սայիկն ի գիլ գայր, ի գիլ
Եւ ճոնչալով գայր մտանէր յերուսաղեմ⁵³:
Եւ որդիք նոր Սիովնի ելին ընդառաջ,
Որք երգէին գերգս ասելով...

Այսօր արձակեցաք ի կապանաց նախնոյ...
Յախտեանական կենացն եղաք ժառանգորդք:

Իսկ ինչո՞ւ է սայլն իր շարժումն սկսել Մասիսի հատկապես աջ կողմից: Արդյոք այն պատճառով, որ աջը առհասարակ հարգված կողմ է (Քրիստոսը բազմել է Աստծո աջ կողմում), թե՞ կա նաև ուրիշ պատճառ:

Մեր կարծիքով՝ Նարեկացին շարժման սկզբնական է ընտրել էջմիածինը, որը նա տեսարկել է Մասիսի աջ կողմում, դիտարան ունենալով հենց էջմիածինը: Նա որոշակի ասում է, որ սայլիկը բերել են Մասիսի աջ կողմից, կնշանակի մինչև Մասիս հասնելը՝ սայլը բերվել է նրա աջ կողմում գտնված մի վայրից: Իսկ այդ վայրը էջմիածինն է, որովհետև դարեր առաջ հենց այդտեղ էր իջել Միածինը և ցույց տվել այն տեղը, որը հետագայում պետք է կոչվեր Երկրորդ Սինա:

⁵² Նույն տեղում, էջ 5: Այստեղ Նարեկացու «Ռեքորդության մատյանը» կոչված է «Երկրորդ ավետարան» «Համառոտ Աստվածաշնչի»:

⁵³ «Պառնոսացի Հնոյ օրինաց խոստացեալ եղև ստորինն Երուսաղեմ, և նորոյս օրինաց պահողաց՝ վերինն Երուսաղեմ. ըստ այնմ՝ Ոչ էք մատուցեալ առ լեռան շոջափելի և ալն, ալ մատուցեալ եք ի Սիոն լեռան յերուսաղեմ յերկինս» (նույն տեղում, էջ 750): Հմտ.՝ նաև Գ. Ավետիքյանի մեկնությունը (Նարեկ աղօթից, էջ 411—412):

Էջմիածին, երկրորդ Սինա,
Յորում իջեալ անմահ արքայ,
Անդ Մովսէսի տեսեալ ըզնա,
Եւ աստ Գրիգոր, ալ գերակայ:
Էջմիածին, պայծառ խորան,
Քան ըզնախնոյն վրկայութեան.
Անդ էր Օրէնք փոփոխական,
Եւ ի քեզ՝ նոր ճշմարտութեան⁵⁴...

Սույն տաղում ակնհայտ է էջմիածնի գերիշխանության քարոզը: Էջմիածնում Քրիստոսին տեսած Գրիգոր Լուսավորիչն ավելի գերակա է, քան Սինայի վրա Աստծուն տեսած Մովսէսը: Սինայի վրա Աստված Մովսէսին տվեց փոփոխական օրենք, իսկ էջմիածնում Քրիստոսը տվել է նոր ճշմարտության, այսինքն Նոր Կտակարանի հաստատուն օրենքը: Մյուս եկեղեցիների հետ մրցման որոշակի ձգտում դրսևորող այս տաղը հավանաբար գրված է «Հարության տաղի» այն ընթրիքային շաբաթների ազդեցությամբ, որոնք ձեռագրերում կրել են «Սուրբ էջմիածնայ տաղ» խորագիրը: Եվ եթե «Հարության տաղը» երբևէ կոչվել է «Էջմիածնի տաղ», կնշանակի Մասիսի աջ կողմում կատարվող գործողությունն իսկապես իր մեջ ունի այնպիսի նշաններ, որոնք գրիչներին նույնպես դրդել են գործողության վայրը նույնացնելու էջմիածնի հետ:

«Հարության տաղի» առանցքն, ինչպես ասվեց, սայլն է՝ շարժվող ու չշարժվող վիճակում: Թվում է, ոչ մի ալլ եղանակով հնարավոր չէր պատկերացնել Հին ու Նոր Կտակարանների նախահարությունական ու հարությունական շրջաններն այնքան հաջող, որքան պատկերված են սայլի և նրա դադարի ու շարժման միջոցով: Առհասարակ սայլը, որպես տաղում այլաբանորեն արտահայտված բազմախորհուրդ մտքերը կրող ամենահարմար միջոց, մեզ ներկայանում է ստեղծագործական մտահղացման կատարելության տեսքով: Բանաստեղծը զարմանալի դիպուկությամբ՝ Կտակարանների կազմը հարմարեցրել է սայլի կազմին և սայլի շարժման մանրամասնությունների (դադար և սայլապանի միջամտությամբ կրկին շարժում) միջոցով պատկերել է հարության գաղափարի տարածման մանրամասնությունները:

Գրիգոր Նարեկացու պատկերացմամբ՝ առանց հավետ ապրող Քրիստոսի գոյություն չունի ո՛չ կենդանություն, ո՛չ շարժողություն, ո՛չ էլ ընթացություն:

⁵⁴ Ա. Չոպանյան, Հայ էջեր, Փարիզ, 1912, էջ 2—3 (=Առաքել Սյունեցի, հրատ. Հ. Մ. Պոստոյան, Վենետիկ, 1914, էջ 268):

Այլ իբր զկենդանություն իսկապէս.

...Առանց որոյ ոչ է շարժողութիւն կամ ընթացութիւն... (բան ԺԲ):

Ահա այս շարժողությունն ու ընթացությունն է Նարեկացին ալլաբանորեն ներդրել ապի շարժման ու ընթացքի մեջ: Սալլն սկզբում չի շարժվում, որովհետև հարություն ավետող Նոր Կտակարանը դեռ իր ուժը ցույց չի տվել և սալլը դեռևս գտնվում է Հին Կտակարանի կապանքների մեջ.

Սալլն՝ ի Սինեայ երկրորդ, օրենքն էր Մովսէսի

Եւ այն հարիւր բարդ խորձանն՝

Այն մահապետքն են՝ մարգարէք.

Եւ այն վեց բարդ կորրնկանն՝

Վեցօրեայ գործքն Աստուծոյ...

Ինչպէս տեսնում ենք, սալլն իրենից ներկայացնում է Հին Կտակարանի մասերը և հիմնականում՝ Մովսէսի երկրորդ օրենքը: Նարեկացու վերաբերմունքն այդ օրենքի նկատմամբ բացասական է⁵⁵: «Ողբերգության մատյանում» բանաստեղծն այդ օրենքը կոչում է «ջնջելի գիր», «խափանելի կրտակ» (Բան ԾԱ), «լուծ» (ԾԳ), «պատժող» (ԾԳ), «տկար օրենք» (ԺԴ) և այլն: Նա բացարձակ հայտարարում է, որ դա կենդանությունն սպառող, հետևաբար և շարժումը դադարեցնող, օրենք է. «Ոչ թէ զարձան Մովսիսագիր, քերեալ ի քարանց կարծրանիւք լիմաց, կենդանասպառ օրինի աղախնուն Հագարու, ստրկածինն Սինայի արտագծեալ»⁵⁶:

Ավետարանի հետ համեմատելիս մա Երկրորդ օրենքին հատկացնում է «մարմնոյ մահ», որը դարձյալ նշանակում է շարժման դադար, իսկ Ավետարանին՝ «նորոգություն»։ «ընդ մարմնոյ մահուան զամենայնի նորոգություն» (ԾԳ):

«Բոլոր սուրբ Գրոց կեանք և հոգի և գեղեցկութիւն և գլխաւորիչ անդամոց՝ Սուրբ Աւետարանն է: Ուստի և սուրբն Պօղոս Գիր կոչէ զօրէնսն և հոգի զԱւետարանն: Գիրն սպանանէ (ասէ), այլ՝ հոգին կացուցանէ»⁵⁷:

⁵⁵ Նոր Կտակարանում նույնպէս որոշ ակնարկներ կան Երկրորդ օրենքի անկատարության մասին (Գաղ. Գ. 13, 25, Դ. 24—26, ԺԲ, 28—29, Հռովմ., 2. 14—15, Է. 4, 6):

⁵⁶ Գրիգոր Նարեկացի, երկրորդ մատեան ճառից, Վենետիկ, 1827, էջ 39 և 55: Հմտ. Գալ. Մեկնությունն աղօթից և ներքողիմաց արքայն Գրիգորի Նարեկացու... շարադրեալ և մեկնեալ... Յակոբայ արքեպ. և պատրիարք Կոստանդնու Պօլոյ, Կ. Պոլիս, 1745, էջ 750:

⁵⁷ Մեկնությունն աղօթից... Յակոբայ Կոստանդնուպոլսոյ, էջ 567:

Այսպիսով՝ ապի վրա գտնվող Մովսիսական օրենքը պակասավոր է, կաշկանդող, շարժումն սպանանող: Որպեսզի շարժումը վերստին հարություն առնի՝ պետք է այդ օրենքի թերությունները վերացվեն, օրենքը լրացվի: Եվ լրացնողը Քրիստոսն է. «Ռուսկիզքն և լրումն ամենայնի» (Բան ԽԳ), «Այսօր եղև լրումն օրինացն» («Տաղ յայտնութեան»), «Ի ծագել անստուեր նշույից ողորմութեան Քոյ փառաց... խզին կապանք, խորտակին շղթայք» (Բան ԽԱ)... Շղթաները խորտակվում են, կապանքները խզվում են և շարժումը վերստին ընթանում է:

Առանց Քրիստոսի՝ լիակատար չէ նույնիսկ Աստուծո վեցօրյա արարչագործությունը («վեցօրեայ գործքն Աստուծոյ»), որը նույնպէս ալլաբանորեն գտնվում է ապի վրա: Քրիստոսը գալիս է լրացնելու մահ այս առաջնաստեղծ և մահաակարգ հորինվածքը. «Որ յետ մահակարգ յորինուածոյն առաջնաստեղծ լինելիութեանն, արարեր զփառաւորեալսն մեծամեծս հրաշակերտիցն հանդիսից...» (Բան ԿԳ):

Իսկ ինչո՞ւ է սալլը շարժվում հատկապէս Հովհաննէս Մկրտիչի միջամտությամբ: Այս գաղտնիքի բանալին գտնվում է դարձյալ Նարեկացու մյուս ստեղծագործություններում: Ծիշտ այնպէս, ինչպէս որ շարականների մեծ մասը հանդիսանալով ս. Գրքի հարասությունը՝ հասկանալի է դառնում այդ գրքի միջոցով, այդպէս էլ «Հարության տաղը» վերծանվում է Նարեկացու մյուս ստեղծագործությունների օժանդակությամբ:

Առաջինը մեզ օգնում է հենց Հովհաննէս Մկրտիչին նվիրված գանձը, որո Մարտոցի անվան Մատենադարանի № 7785 ձեռագրում (էջ 241բ—242ա) կրում է «Քարոզ Գրիգորի Նարեկացույ ասացեալ ի սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչն»⁵⁸: Այստեղ Հովհաննէս Մկրտիչը կոչված է «Աւարտ և կէտ դադարման ըստութիւն և ճշմարտութեան նորոյս ըսկիզբն և առաջնորդ... Եւ յառաջընթաց կարապետ գործողին ըզփրկութիւն տինգերաց»: Սա, կարծես թէ գրված է հատկապէս «Հարության տաղը» վերծանելու համար: Տաղի մեջ նկարագրված է ապի, այսինքն՝ Երկրորդ օրինաց, դադարը, իսկ զանձում Հովհաննէս Մկրտիչը կոչված է «Աւարտ և կէտ դադարման ըստութիւն»:

Ստվերը Նարեկացու ըմբռնմամբ մահն է, որը մահապետեալում էր «կենդանասպան» Երկրորդ օրենքով⁵⁹: Հետևաբար՝

⁵⁸ Հմտ. Ա. Քյոչկերյան, Գրիգոր Նարեկացու գանձերն ու գանձարանների սկզբնավորումը. «Հանքեր Մատենադարանի», № 10, էջ 63:

⁵⁹ «Զիա՞րդ Հին օրենքն տուան... Ի լերինն Սինայի, յորժամ ծովն ցոլանայր... և պատէր զերամբն...»

եթե բանաստեղծը Հովհաննեսին գանձում կոչում է սուրբի դարձման կետ և սուրբի ավարտ՝ կնշանակի «Հարության տաղում» մույնպես Հովհաննեսը պետք է հանդես գար որպես սայլի (Երկրորդ օրենքի) դադարի ավարտ և նոր շարժման սկիզբ և առաջնորդ. «Ասարտ և կետ դարձման ըստուերին և ճշմարտությանն նորոյս ըսկիզբն և առաջնորդ»:

Այս առաջնորդը գանձում բացահայտ կոչված է Քրիստոսի սուրբի ընթացող. «Յառաջընթաց»: Որքան՝ առանց Հովհաննեսի առաջնորդության իսկապես սայլը չէր կարող շարժվել: Հովհաննեսը միաժամանակ կոչված է «Կարապետ» («կարապետել»): Եկն և յառաջագոյն ճանապարհ հորդել⁶⁰: Սույն բառը ձեռագրերում և ապա տպագիր բառարաններում ստուգաբանվում է «կարապետ» կամ «կարավանապետ» բառով, այսինքն մատնանշում է սայլապանի հենց այն դերը, որն ունի Հովհաննես Մկրտիչը «Հարության տաղում»:

Միևնույն դերն է նշված նաև Ներսես Ծնորհալու «Յովհաննու Կարապետին» տաղում, որի մեջ մույնպես Հովհաննես Մկրտիչը կոչված է Հին Կտակարանի (Մարգարեների) դադարի պահին անապատում ձայնող և ճանապարհ հորդող առաջընթաց ավետավոր: Այս տաղում մույնպես Հովհաննես Մկրտիչը Հին Կտակարանի լրացման և Նոր Կտակարանի սկսման կետն է:

Երկնաորին ճանապարհի

Յառաջընթաց անտարտ:

...Ջայն բարբառոյ յանապատէ

ի դադարել Մարգարեիցն:

...Ծնորհաց նորոյս ի քէն սկսեալ,

Հին օրինաց քեւ կատարեալ⁶¹:

Հովհաննես Մկրտչի կերպարը կերտելիս Նարեկացուն հիմք է ծառայել Ավետարանը, որի մեջ Հովհաննես Մկրտչի մասին ասված է. «Երթիցես առաջի երեսաց Տեառն՝ պատրաստել զճանապարհս նորա» (Ղուկաս Ա, 76): «Որպէս և գրեալ է ի գիրս պատգամաց Եսայեայ Մարգարեի. Ջայն բարբառոյ յանապատի, պատրաստ արարէք զճանապարհ Տեառն եւ ուղիղ արարէք զշաւիղ նորա: Ա-

Մովսէսն ի մէզն և ի հոտն մտանէր: Իսկ Նոր Կտակարանը՝ ոչինչ այսպիսի. ո՛չ յանապատի, ո՛չ ի լեռնին, ո՛չ ի ծովս... այլ ի սկսանել և լերել տուրջեան ամենեցուն, որ ի ստուերս մահու նստին» (Յովհաննու Ոսկեբերանի «Յավետարանագիրն Մատթեոս, Վենետիկ, 1826, Գիրք Ա, ճառ Ա, էջ 2):

⁶⁰ Հովն. Ոսկեբերան, նշվ. աշխ., էջ 144:

⁶¹ Ներսես Ծնորհալի, Բանք չափաւ, Վենետիկ, 1928, էջ 485—487:

մենայն ձորք 199ին, և ամենայն լեռնիք և բլուրք խոնարհեացին, եւ եղիցին դժուարինքն ի դիրինս, եւ առապարքն ի հարթ ճանապարհս, եւ տեսցէ ամենայն մարմին գլխկոյթին Աստուծոյ» (Ղուկասի, Գ, 4—6):

Ահա. ճանապարհն այսպես հարթող և սայլի շարժումը հնարավոր դարձնող Հովհաննեսին է նկատի ունեցել Նարեկացին:

Ավետարանի «Ջայն բարբառոյ յանապատի» արտահայտության հիման վրա Նարեկացին իր վերոհիշյալ գանձը կոչել է «ի Ջայնն երգ» (այսպես են հոդում գանձի ծայրակապերը): «Հայտնության տաղում» նա գրում է.

Աւետիս քեզ կարապետ,

Ջայն բարբառոյ յանապատ⁶²:

«Հարության տաղում» մույնպես «նա ձայն ամէր եզնամոյին»⁶³ արտահայտությանը նշել է Հովհաննեսի ավետարանային պաշտոնը՝ ձայն տալ Քրիստոսի վաստակակիցներին՝ հարթելու Քրիստոսի ճանապարհը և քարոզելու Քրիստոսի Ավետարանը: Միևնույն միտքը գտնում ենք նաև «Գանձ ի սուրբ եկեղեցի» երկում, որտեղ Հովհաննեսը կոչված է «Կարապետ կոչման» արբոնց⁶⁴, որը Հ. Գ. Ավետիքյանի մեկնաբանմամբ նշանակում է «յառաջընթաց առ ի կոչել զսուրբսն կամ զընտրեալսն»⁶⁵. «Հայտնության տաղում» մույնպես Հովհաննեսը կոչված է «Կոչնատէր»:⁶⁶ «Աւետաց եմ կոչնատէրս, մի հրաժարիք ի հարսանեացս»⁶⁶:

Միայն վերոհիշյալ պատճառներով չէ, որ Նարեկացին սայլը շարժող ուժ է ընտրել

⁶² Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840, էջ 487:

⁶³ «Եզնամոյ» բառը Նոր Հայկազյան բառարանում բացատրված է այսպես. «Որպէս ամոյք եզանց, ամոյակիցք, այսինքն՝ վաստակակիցք, զորօրինակ Պետրոս և Պողոս: (Արդոյ՞ք Նարեկացին մույնպես այս գույգին է նկատի ունեցել...): Բառարանը Հակոբ Մծրնացուց և Մարտգեհից վկայակոչել է հետևյալ արտահայտությունը. «երկու եզնամոյիցն լծեալ ի լոծ խաչին Քրիստոսի»: Սա հիշեցնում է տաղի «եզնամոյին»:

⁶⁴ Գրիգոր Նարեկացի, Երկրորդ մատենան ճառից, Վենետիկ, 1827, էջ 241: Այստեղ Նարեկացին Հովհաննեսին կոչում է նաև «շատաւիղ անմահից կենաց», այսինքն՝ անմահ կյանքի (Քրիստոսի հարության միջոցով հորդվող կյանքի) շատավիղը հարթող: Սա արձագանքն է Ավետարանի «ուղիղ արարէք զշաւիղ նորա» արտահայտության:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 247:

⁶⁶ Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրութիւնք, էջ 487:

Հովհաննես Մկրտչին: Տեսանք, որ սալի շարժումը կաշկանդող հիմնական խոչընդոտը Երկրորդ օրենքն էր: որը խորհրդանշում է չշարժվող սալին: Ուրեմն՝ սալը կարող էր շարժվել միայն այն ժամանակ, երբ, ինչպես ասել ենք, վերանային այդ օրենքի պահանջները, այսինքն՝ երբ օրենքը լրանար:

Դա կատարվում է Քրիստոսի մկրտությունից հետո. «Զի յետ մկրտութեան էր լուծանելոյ զօրէնան»⁶⁷: Իսկ Քրիստոսին մկրտողը հենց Հովհաննես Մկրտիչն էր.

Աւետիս մարգարէիցն, այսօր եղև լրումն օրինացն...

Աւետիս քեզ, Յորդանան, Քրիստոս ի քեզ գայ մկրտիլ...

Աւետիս ինձ, Յովհաննու, ձեռն իմ զՏէրն մկրտէ...⁶⁸:

Ահա թե ինչու սալի շարժման կետ է ընտրված հատկապես այն պահը, երբ գործողությանը միջամտում է Հովհաննես Մկրտիչը: «Փրկիչն մեր և տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս օծեալ Աստուծոյ սկսաւ լինել ամաց իբրև երեսնից. և եկն նա ի մկրտութիւն անոր Յովհաննու: Եւ յայն ժամանակէ հետէ սկիզբն արար նա ի քարոզութիւն անտարանին»⁶⁹: Այսպիսով՝ սալի շարժման սկիզբը համընկնում է Ավետարանի քարոզության սկզբին: Իսկ սա երկու դեպքում էլ տեղի է ունենում Հովհաննես Մկրտչի միջամտությամբ:

«Ի յառեղէն առեալ շարժումն կործն ասլին»⁷⁰—գրում է Նարեկացին և քիչ հետո բացատրում է, որ «Կործն սալին Աւետարանն էր Քրիստոսի»: Ուրեմն՝ սալի շարժումն ու Ավետարանի քարոզությունը «Հա-

րության տաղում» ամբողջովին նույնանում են: Սալը չէր շարժվում, որովհետև, ինչպես ասվեց, Ավետարանի քարոզությունը չէր սկսվել և սալը դեռևս մարմնավորում էր Հին Կտակարանի Մովսիսական օրենքը: Բավական էր, որ Հովհաննես Մկրտիչը մկրտեր Քրիստոսին և ճանապարհ հարթեր նրա քարոզի համար՝ սալն սկսում է շարժվել:

Հովհաննես Մկրտչին «Հարության տաղում» հատկացված արտակարգ դերը անշուշտ բխում է նաև ժողովրդի մեջ Հովհաննես Մկրտչի գործության մասին գոյություն ունեցած պատկերացումից: Ժողովուրդը, ինչպես Նարեկացու ապրած օրերին, այնպես էլ նրանից առաջ և հետո՝ արտակարգ մեծ գործություն է վերագրել Հովհաննես Մկրտչին: Մինչև վերջերս էլ բնիկ հայ աւմենադավար պահերին օգնության էր կանչում ամենից առաջ «Մշո Սուլթան սուրբ Կարապետին»:

Այս անունը կրող վանքն այցելելով, ի դեպ, 19-րդ դարի գերմանացի ճանապարհորդ Կ. Կոխը հայտնում է, որ «Հովհաննես Մկրտչի վանքը կրում է իր սրբի յոթ անունները... բայց ամենից հաճախ կոչվում է սուրբ առաջընթացի՝ սուրբ Կարապետի վանք»⁷¹: Ինչպես տեսնում ենք, ժողովուրդը Հովհաննես Մկրտչի յոթ պաշտոնների մեջ տեսել է ամենից առաջ Քրիստոսի ճանապարհորդ քաջող Կարապետին, որին Նարեկացին ինքը «Հայտնության տաղում» կոչում է «Մեծ Կարապետ»: Ուրեմն՝ բոլորովին էլ պատահական չէ, որ «Հարության տաղում» հենց Հովհաննես Մկրտիչն է մարմնավորում այն գորավոր ուժը, որին էր վիճակված սալը տեղից շարժել, այսինքն՝ մարդկության հարությունն ապետող Ավետարանի քարոզության համար ճանապարհ հարթելը, հարության խորհրդանշիչ Քրիստոսին իր համաքրիստոնեական երթի մեջ առաջնորդելը:

*
* *

Այսպիսով բացահայտվեց Գրիգոր Նարեկացու տաղերից ամենահիմաստունի ալլաբանական իմաստը: Պատասխան ստացան այն հարցերը, «թե ինչ կապ ունի այդ տաղը

⁶⁷ Հովհ. Ոսկերեքան, Ոշվ. աշխ., էջ 139: Այստեղ հայտնվում է, որ Քրիստոսը մկրտության համար սպանեց «մինչև կատարեցի հառակա (դառնա 30 տարեկան—Գ. Ա.), որով զամենայն իրա մեղաց ընդունել կարել, կայր մնայր կատարել զամենայն օրենան: Զի մի ոք ասիցե, թե վասն զի չէր կարող կատարել՝ յայն ասկա եղոյծ»:

⁶⁸ Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրութիւնք, Վեներտիկ, 1840, էջ 467:

⁶⁹ Եվսեբիոս Կեսարացու Պատմութիւն եկեղեցու, Վեներտիկ, 1877, էջ 51—52:

⁷⁰ Սալի կործն են կոչվում անիվների շրջագծերի կենտրոններում գտնվող այն զոգավոր կիսագնդերը, որոնք շրջապատում են իրենց (կիսագնդերի) մեջ՝ սալի առանցքի համար բացված անցքերը: Երբ սալը շարժվում է՝ սկսում են շարժվել (անիվների ձեռնմասին) նաև կիսագնդերը: Ուրեմն՝ սալի և կիսագնդերի (սալի կործն) շարժումն սկսվում են միասին, իսկ ալլաբանորեն սա նշանակում է, որ սալի շարժումը և Ավետարանի քարոզն սկսվում են միասին:

⁷¹ K. Koch, Reise im pontischen Gebirge und türkischen Armenien, Weimar, 1846, էջ 388: Այստեղ գիտնականը վանքի յոթ անուններից մեկը Ոշվ է Makkare՝ ձուլ և կողքին դրել է հարցական, չիմանալով այդ բառի նշանակությունը: Կասկած չկա, որ դա հայերեն «մարգարե» բառի աղանդատումն է: Հեղինակը վանքում եղած ժամանակ լսել է «makkare», իսկ հետագայում մոռանալով բառի իմաստը, վրիպակաբար տպագրել է «makkare» (նախնական r-ն կարդացել է k):

իրեն ալլաբանություն՝ «Քրիստոսի հարության հետ», «թե Նարեկացին ինչ է նկատի ունեցել, երբ նշել է, որ սալլը տեղից շարժել կարող է միայն սալլապանը», թե «նախնու» (Մովսիսական երկրորդ օրենքի) ինչ կապանքներ էին խոչընդոտում սալլի շարժմանը, ի՞նչ է խորհրդանշում սալլի անխախտ շարժումը (հարատև ծնվող ու վերածնվող, հարություն առնող կյանքը), ինչո՞ւ սալլը իջնում է Մասիսից և ոչ, ասենք, աստվածաշնչային Սինայից կամ Սիոնից և այլն:

Վերականգնեցի՞ր տաղը ամբողջացնող տողերը: Մեկնաբանվեցին և սրբագրվեցին սխալ թարգմանության և մեկնաբանության առիթ տված տեղերը:

Գրիգոր Նարեկացին այն մեծություններին է, որի ոչ մի միտք չպետք է անծանոթ մնա: Յուրաքանչյուր չվերծանված միտք կորուստ է: Բանասիրությունն ու գրականագիտությունը մեծ գործ ունեն քանաստեղծի ստեղծագործության վերծանման բնագավառում: Բավականաչափ շատ գնահատականների կողքին պակասում են մասնակի հետազոտությունները: Տեղին մեծարանքներն ավելի ամուր հիմքի վրա խարսխված կլինեն, եթե գրականագիտական ընդհանուր գնահատանքին զուգընթաց մանրամասն ուսումնասիրվեն տաղերում և «Ողբերգության մատյանում» մինչև օրս չվերծանված բազմաթիվ ու բազմաթիվ միավորներ, որոնց պետք է նվիրել առանձին ուսումնասիրություններ:

Ռուս և եվրոպական գրականագիտությունը ուսանելի օրինակներ է ցույց տալիս բանաստեղծների բառ ու բանն ուսումնասիրելու բնագավառում: Պուշկինի նույնիսկ առանձին բառերին երբեմն նվիրվել են առանձին ուսումնասիրություններ⁷²: Նրա մա-

սին 1973 թ. տպագրված մի հոդվածում կարդում ենք. «Պուշկինը շատ լավ գիտեր աստվածաշնչային և եկեղեցական գրքերը, հաճախ նրանցից քաղվածքներ էր անում, օգտվում էր նրանց կերպարներից: Այդ հարցի ուսումնասիրությունը Վ. Վինոգրադովին հիմք տվեց հանգելու այն եզրակացությանը, որ «Պուշկինի համար եկեղեցապալոնական տարերքը դառնում է պոետական լեզվի իսկական աղբյուր: Բանաստեղծը գեղեցկություններ ու պոեզիա է տեսնում Աստվածաշնչում»⁷³: Մանավանդ վերջին նախադասությունն առավել ևս վերաբերում է 10-րդ դարի հայ հանճարին: Նրան ճիշտ հասկանալ հնարավոր չէ առանց ժամանակի եկեղեցական գրականությունը, հատկապես Աստվածաշունչը համեմատական աղբյուրագիտական խոր ուսումնասիրության ենթարկելու: Արդեն ասվեց, որ «Ողբերգության մատյանը» հնում կոչել են «Երկրորդ Ավետարան», «Համառոտ Աստվածաշունչ»: Ուրեմն պատահական չէ, որ «Մատյանի» անփոխարինելի ուսումնասիրողներ Հակոբ պատրիարք Նալբանդ և Հ. Գ. Ավետիսյանը Նարեկացու մտքերի լուծման հիմնական բանային որոնել են Աստվածաշնչում և եկեղեցական գրականության մեջ:

Նարեկացու ստեղծագործության վերծանման գործում երախտիք ունեն նաև ուրիշներ, բայց ամենամեծ երախտիքը մեր օրերում պատկանելու էր «Անդելի զանգակատան» մեծատուն կոչնափրոջը, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Պարույր Սևակին, որի կյանքն ընդհատվեց Նարեկացու «Ողբերգության մատյանի» մասին ծրագրված մեծ մեծագործությունն սկսելուց առաջ: Անկատար մնացած այդ մեծ իղձի հեղինակին է նվիրված «Հարության տաղին» վերաբերող մեր սույն ուսումնասիրությունը:

«Իցե՞ր թե կենդանի լինին ոսկերքն»...

Էջ 21—26, նույնի մեկ այլ հոդված «Вопросы литературы», 1978, № 6, էջ 169—172 և այլն):

⁷³ А. Шустов, «Нерукотворный» или «Нерукотворенный»:—«Вопросы литературы», М., 1973, № 3, էջ 171:

⁷² Шту, օրինակ, М. П. Алексеев, Стихотворение Пушкина «Я памятник себе воздвиг..». Проблемы его изучения. «Наука», Ленинград, 1967. Այս բանաստեղծության մեջ հանդիպող ներուկտորный բառի մասին հոդվածներ են գրվել ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև արտասահմանում (Шту Ա. Օուստովի հոդվածը՝ «Русская речь», 1969, № 8,

